

تبیین روان‌شناختی مؤلفه‌های مفهومی «شرح صدر» بر اساس منابع اسلامی

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۴/۱۳

دریافت مقاله: ۹۹/۳/۲۷

چکیده

علیرضا شیرزاد (PhD student)^۱

سید مهدی خطیب (PhD student)^۲

۱. دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

۲. گروه روانشناسی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

*نویسنده مسئول: علیرضا شیرزاد

قم، دانشگاه معارف اسلامی.

Email:

ashirzad125@gmail.com

سابقه و هدف: مفهوم شرح صدر از مفاهیم قرآنی است که با توجه به اثرات متعدد روان‌شناختی آن در زندگی، همواره مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران اسلامی بوده است. به همین جهت پژوهش حاضر با هدف استخراج مؤلفه‌های «شرح صدر» و نیز تبیین روان‌شناختی آن مؤلفه‌ها صورت پذیرفته است.

مواد و روش‌ها: به منظور رسیدن به این هدف، با روش تحلیل محتوای کیفی، کتب لغت، اصطلاح و متون اسلامی اعم از قرآن و کتب احادیث مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد که مؤلفه‌های شرح صدر به دو دسته مؤلفه‌های سببی و مسببی تقسیم می‌گردند که مؤلفه‌های «معرفت الهی»، «یاد خداوند» و «یقین» به عنوان مؤلفه‌های سببی و مؤلفه‌های «صبر»، «تسلیم (پذیرش)»، «آرامش»، «اعتماد به خداوند» و «توجه کامل به آخرت» به عنوان مؤلفه‌های مسببی شناخته می‌گردند. همچنین مؤلفه‌های ذکر شده، به منظور بررسی شاخص روایی محتوا (CVI) به هشت نفر از روان‌شناسان حوزوی عرضه گردیده و در نهایت روایی تمامی مؤلفه‌ها مورد تأیید واقع شده‌است.

نتیجه‌گیری: شرح صدر به عنوان یک ابرصفتی است که صفات متعدد روان‌شناختی همچون صبر، آرامش، پذیرش و اعتماد را در خود جای داده که وجود مجموع این صفات می‌تواند نشان از وجود شرح صدر در یک انسان باشد. این صفات از بررسی مجموعی متون اسلامی و لغوی یافت شده است.

واژگان کلیدی: شرح صدر، مؤلفه، روان‌شناختی، مفهوم‌شناسی، سعه صدر، ضیق صدر

مقدمه

در حال حاضر یکی از مسائلی که مردم جامعه بطور مستقیم و روان‌شناسان بطور غیرمستقیم در مراکز مشاوره با آن روبرو هستند، «شیوه مقابله با سختی‌ها و حوادث زندگی» است. امروزه رویدادهای استرس‌زا علاوه بر اینکه یک تهدید بزرگ برای سلامت روان محسوب می‌گردند، می‌توانند با کاهش کارایی سیستم ایمنی بدن، سلامت جسمی انسان‌ها را نیز به خطر بیندازند. مشکلاتی همچون فشارخون بالا، حمله قلبی، زخم معده، تنگی نفس از جمله مشکلات پزشکی هستند که با فشار روانی رابطه دارند (۱). اما آنچه که در روان‌شناسی از اهمیت بالایی برخوردار است نحوه واکنش در برابر مشکلات و وقایع دشوار زندگی است که آیا واکنش فرد نسبت به مشکلات، بلاستیزی است که همراه با جزع و بی‌تابی است و یا واکنش آن‌ها، پذیرش و در نتیجه همراه با صبر و بردباری آنان خواهد بود؟

از سویی دیگر، برخی از مسائل دانش روان‌شناسی معاصر که علم مطالعه رفتار و فرایندهای ذهنی است در متون اسلامی به آن توجه شده است و در نتیجه با تدوین و شروع به کار رشته روان‌شناسی اسلامی، مفاهیم روان‌شناختی متعددی از قرآن و احادیث شریفه مانند شکر، امید، رضایت از زندگی و موارد دیگر استخراج شده که طی پژوهش‌های مختلفی اثرگذاری مثبت آن‌ها بر حالات روانی انسان به تأیید رسیده‌است، عده‌ای از پژوهشگران به مفهوم‌شناسی آن‌ها با رویکرد روان‌شناختی پرداخته و عده‌ای دیگر به ساخت مقیاس‌ها و مداخلات روان‌شناختی

پیرامون آن‌ها پرداخته‌اند. اما در میان همه آن‌ها، «شرح صدر» با وجود تأکیدات مکرر قرآن کریم و برخی روایات نسبت به آن صفت، حتی قدم اول آن که شناخت مؤلفه‌های ساختاری و فرایندی آن و در مرتبه بعد مدل‌سازی از صفات مرتبط با آن باشد، صورت نگرفته است.

با توجه به منابع اسلامی، آن مفهومی که می‌تواند در برابر سختی‌های زندگی در انسان روحیه پذیرش و صبر در برابر مصائب را به ارمغان بیاورد مفهوم «شرح صدر» می‌باشد زیرا آنچه که از کلام لغت‌شناسان در تعریف شرح صدر بدست می‌آید این است که شرح صدر «گشودگی سینه و فراخی آن توسط نور الهی و آرامشی از سوی پروردگار است که پذیرش حق و صبر بر ناخوشی‌ها را در پی خواهد داشت». چنین مفهوم روان‌شناختی که مکرر در منابع اسلامی از آن یاد شده است، و چنین کارکردهایی داشته که برطرف‌کننده برخی از مشکلات روانی زندگی امروز ماست، آیا لزومی نداشته که مورد مذاقه بیشتری واقع شده و مؤلفه‌های آن استخراج شده که در ساخت مقیاس‌ها و مداخلات روان‌شناسی اسلامی از آن بهره برد؟ در نتیجه پژوهش عمیق‌تر در مورد مفهوم شرح صدر و کشف مؤلفه‌های آن می‌تواند زمینه‌ای شود که این مفهوم اسلامی-روان‌شناختی به عنوان یکی از شیوه‌های صحیح و مؤثر رویارویی با مشکلات از منظر روان‌شناسی اسلامی شناخته شود که در این پژوهش به تبیین این مؤلفه‌های این مفهوم با نگاه روان‌شناختی پرداخته شده‌است.

سازش‌یافتگی مجدد در برابر غم، ضربه، شرایط نامطلوب و عوامل تنیدگی‌زای زندگی است.

سخت‌رویی نیز به شیوه خاص و بایات فرد در واکنش به رویدادهای زندگی اشاره دارد، که شخص صاحب آن به جای کنار کشیدن، احساس تعهد و به جای احساس ناتوانی، احساس کنترل می‌کند و مشکلات را چالش می‌داند نه تهدید. این ویژگی شخصیتی از سه مؤلفه به هم پیوسته‌ی کنترل، تعهد و چالش تشکیل شده و می‌تواند به عنوان سپری در برابر استرس مقاومت کرده و از اثرات مخرب آن برای سلامت افراد جلوگیری کند. همچنان‌که در تعاریف ذکر شده مشاهده می‌شود، این دو واژه نمی‌توانند بصورت کامل، شرح صدر را پوشش داده و مترادف شرح صدر در دانش روان‌شناسی و تحقیقات دانشمندان واقع گردد؛ زیرا این دو سازه تنها بخشی از کارکردهای شرح صدر که «صبر و تحمل در برابر مشکلات زندگی» باشد را در بر گرفته اما کارکردهای متعدد دیگر که به آن‌ها اشاره خواهد شد را شامل نمی‌گردد.

مواد و روش‌ها

به منظور استخراج مؤلفه‌های مفهومی «شرح صدر» از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. محتوای موجود در استخراج مؤلفه‌ها کتب لغوی، اصطلاح و متون اسلامی بوده و به دلیل اینکه تحلیل محتوا و داده‌های استخراج شده، نه با شمارش آن‌ها بلکه با بررسی و درک مضمون عبارات و کشف ارتباط میان داده‌ها صورت پذیرفته، روش تحلیل محتوا از نوع کیفی بوده است (۵). در نتیجه به کمک روش تحلیل محتوای کیفی، ابتدا به جهت کشف معنای شرح صدر به کتب لغوی مراجعه گردید، به دلیل اینکه هدف از این کار، کشف معنای این واژه در عصر صدور آن یعنی در صدر اسلام است لذا هر چقدر کتب لغوی به عصر ظهور اسلام نزدیک‌تر باشند از اهمیت بیشتری برخوردار خواهند بود. در قدم بعد به دلیل فهم و احاطه عمیق دانشمندان دین بر مصطلحات قرآنی و روایی، تعاریف و آراء آنان نیز پیرامون شرح صدر جمع‌آوری گردید. اما قدم اصلی استخراج داده‌های قرآن و روایات پیرامون مفهوم شرح صدر است که به منظور رسیدن به این هدف از روش ایجاد «خانواده متون» استفاده گردید که آیات و روایات مرتبط با مفهوم شرح صدر و ضیق صدر، با انواع مشتقات آن جمع‌آوری و مورد بررسی قرار گرفت. در نهایت مجموع تعاریف لغوی و اصطلاحی، به مرجع اصلی این پژوهش یعنی داده‌های استخراج‌شده از آیات قرآن و احادیث معصومین (ع) عرضه گردیده تا مؤلفه‌های شرح صدر با توجه به منابع اسلامی مشخص گردد. همچنین به جهت سنجش کمی روایی مؤلفه‌های استخراج‌شده و نیز سنجش میزان ارتباط مؤلفه‌ها با مستندات، از ضریب «شاخص روایی محتوا» (CVI) استفاده شده است. به منظور سنجش شاخص روایی محتوا، متخصصان، مربوط بودن هر گویه را از نظر خودشان از ۱ «مرتبط نیست»، ۲ «نسبتاً مرتبط است»، ۳ «مرتبط است»، تا ۴ «بسیار مرتبط است» مشخص می‌کنند و در آخر برای هریک از مؤلفه‌ها، مجموع امتیاز موافق آن مؤلفه (بسیار مرتبط و مرتبط) بر تعداد کل متخصصان داور تقسیم می‌گردد (۶).

$$CVI = \frac{\text{تعداد متخصصینی که به گویه نمره ۳ و ۴ داده‌اند}}{\text{تعداد کل متخصصین}}$$

تاکنون، پژوهش‌های متعددی در زمینه شرح صدر انجام گردیده که از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب «شرح صدر در قرآن و روایات» اثر خانم زهره سادات میری (۲) اشاره نمود. نویسنده کتاب مذکور در بخش نخست به موضوعاتی مانند «معنای صدر»، «ضیق صدر»، «قساوت قلب»، «تواضع»، «سکینه»، «استقامت»، «صبر و بردباری» و «طمأنینه» پرداخته و در بخش دوم به «اقسام شرح صدر» و «جایگاه شرح صدر در روایات» اشاره کرده است. در بخش سوم به «راه‌های علمی دستیابی به شرح صدر» و «راه‌های عملی دستیابی به شرح صدر» اختصاص دارد. خوانندگان کتاب در بخش چهارم نیز با مباحثی مانند «عوامل مؤثر در ضیق صدر»، «خودبینی و خودپرستی»، «راه تشخیص ضیق صدر» و «عوامل مؤثر در قساوت قلب» آشنا می‌شوند. در بخش پنجم کتاب، «آثار ایجاد شرح صدر»، «آثار فردی شرح صدر در آیات و روایات»، «آثار اجتماعی شرح صدر در آیات و روایات» و «نشانه‌های ایجاد شرح صدر در آیات و روایات» و در فصل ششم «مفهوم شرح صدر در آیات و روایات»، «شرح صدر پیامبر از دیدگاه فریقین» و «تعارض و تناقض با آیات و منافات با جنبه عصمت» بررسی شده است.

سلسله مقالات آقای ری‌شهری در ماهنامه پاسدار اسلام دیگر پژوهشی است که در این زمینه نگاشته شده است. نویسنده در این بخشی از این مقالات، معرفت حقیقی، قرآن، ذکر و دعا را به عنوان چهار عامل ایجادکننده شرح صدر بیان نموده و به توضیح هر یک از آن‌ها پرداخته است (۳).

پژوهشی دیگر، اثر آقای علی نصر اصفهانی و خانم سهیلا محرابی با عنوان «بررسی جایگاه و نقش شرح صدر در مدیریت اسلامی» است که در شماره چهارم فصلنامه مطالعات اسلامی در تعلیم و تربیت به چاپ رسیده است (۴). نویسندگان با شیوه کتابخانه‌ای و مروری، ضمن توجه به مفهوم، اهمیت، عوامل، آثار و نتایج شرح صدر، به جایگاه و نقش این مفهوم در مدیریت پرداخته است. با توجه به نتیجه‌ای که این پژوهش به دست آورد، سعه صدر برای مدیران دارای اهمیت بسیار بوده و باعث بهبود عملکرد و روابط می‌شود.

از بررسی پژوهش‌های یاد شده می‌توان بیان نمود که این پژوهش‌ها علاوه بر اینکه با نگاهی روان‌شناختی به شرح صدر پرداختند، مؤلفات استخراج شده آن را نیز به بوته داوری متخصصان نسپردند. به همین جهت آنچه که پژوهش حاضر در پی آن است بررسی روان‌شناختی این مفهوم در متون اسلامی و نیز برداشتن گام‌های اولیه برای استفاده از این مفهوم در انجام مداخلات روان‌شناختی با رویکرد اسلامی است. در نتیجه به منظور رسیدن به این هدف، ابتدا مفهوم‌شناسی و استخراج مؤلفه‌های شرح صدر صورت گرفته و سپس تبیین روان‌شناختی مؤلفه‌های شرح صدر انجام پذیرفته است که در نهایت هر یک از مؤلفه‌ها مورد بررسی داوران قرار گرفته است.

بر اساس جستجوی پژوهشگر، در روان‌شناسی غربی به این مفهوم اسلامی پرداخته نشده است و دور از ذهن نیز نبوده زیرا مفهوم شرح صدر از مفاهیمی است که ابتدا در دین اسلام و قرآن کریم به آن اشاره شده است. البته واژه‌هایی که در حوزه معنایی شرح صدر واقع می‌گردند مانند تاب‌آوری و سخت‌رویی در دانش روان‌شناسی به آن پرداخته شده و پژوهش‌های متعددی در این زمینه‌ها نیز از سوی دانشمندان منتشر شده است. تاب‌آوری عبارت است از سازش موفقیت‌آمیز فرد به رغم وجود تهدید و شرایط نامطلوب محیطی که بیانگر توانایی فرد جهت

همچنین نمره CVI برای تمام مؤلفه‌ها نباید کمتر از ۰/۷۸ باشد که در غیر این صورت، مؤلفه مورد نظر روایی لازم برای آن مفهوم را ندارد و باید حذف شده یا بازنگری شود (۷).

در پژوهش حاضر نیز تعداد هشت نفر از متخصصین حوزه‌ی و دانشگاهی به منظور تعیین شاخص روایی محتوا انتخاب گردیدند و به جهت اینکه شرح صدر از مؤلفه‌های روان‌شناختی در منابع اسلامی است، لازم می‌آمد که از کارشناسانی جهت سنجش روایی استفاده می‌شد که علاوه بر تخصص در دانش روان‌شناسی، در زمینه علوم دینی نیز از تخصص کافی برخوردار بوده تا بتواند از کلام خداوند و اهل بیت (ع) برداشت و فهم صحیحی داشته باشند که این امر محقق شده و تمامی کارشناسان در سنجش روایی مؤلفه‌ها علاوه بر تحصیل در سطوح بالای حوزه‌ی، در زمینه روان‌شناسی نیز از تخصص کافی برخوردار بودند.

یافته‌ها

الف) مؤلفه‌های مفهومی «شرح صدر»

۱. صبر: یکی از کلیدی‌ترین کارکردهای روان‌شناختی شرح صدر، «صبر» در برابر ناملایمات می‌باشد.

منابع لغوی: طریحی «صبر بر ناخوشایندها» و «تحمل اذیت‌ها» را از اثرات شرح صدر شمرده است (۸).

منابع دینی: غزالی و به تبع او علامه شبّر صبر در حادثه‌ای دلتنگ‌کننده را همان سه صدر و ضد آن را ضیق صدر دانسته‌اند (۹ و ۱۰). همچنین آیت‌الله جوادی آملی تحمل مشکلات بزرگ و آیت‌الله مصباح یزدی تحمل کافی انسان در برخورد با رفتار نامناسب را از ثمرات شرح صدر دانسته‌اند (۱۱ و ۱۲). در تعدادی از آیات قرآن کریم بدین صفت مهم اشاره شده که مفسرین نیز به توضیح و تبیین آن پرداخته‌اند:

(قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي)؛ علامه طباطبایی و بیضاوی، یکی از علل درخواست شرح صدر از جانب حضرت موسی (ع) در این آیه شریفه را «تحمل سنگینی رسالت» و «صبر در برابر مشقت‌های تبلیغ دین»، عنوان نموده‌اند (۱۴ و ۱۵).

(أَلَمْ تَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ)؛ علامه طباطبایی و زمخشری، یکی از ثمرات اعطای شرح صدر به پیامبر اکرم (ص) را، «تحمل ناخوشایندهای مسیر ابلاغ وحی» دانسته‌اند (۱۷ و ۱۸).

(فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ) (۱۹).

(أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ) (۲۰).

(وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرَكَ بِمَا يَقُولُونَ / فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ / وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ) (۲۱).

از سوی دیگر در برخی روایات نیز بر این مطلب اشاره شده که صبر نمودن از اثرات شرح صدر است، امیرالمؤمنین علی (ع) در روایتی، «عدم صبوری» را از نشانه‌های «ضیق صدر» معرفی نموده است (۲۲). در نتیجه به قرینه مقابله، می‌توان نقطه مقابل ضیق صدر یعنی «شرح صدر» را عاملی برای برطرف نمودن بی‌صبوری عنوان نمود.

۲. آرامش: یکی از مؤلفه‌های شرح صدر که می‌توان آن را کارکردهای روان‌شناختی مهم آن به شمار آورد، «آرامش» است که در آراء لغت‌شناسان و متون اسلامی اشاره گردیده است. انسانی که دارای شرح صدر است در برابر وقایع

تلخ زندگی هیچ‌گاه دچار اضطراب و تشویش نگشته و در آرامش درونی به سر می‌برد.

منابع لغوی: راغب اصفهانی «آرامشی از جانب خداوند» و طریحی نیز «آرامش و اطمینان یافتن بر ایمان» را از مؤلفه‌های شرح صدر دانسته‌اند (۲۳ و ۲۴).

منابع دینی: امام رضا (ع) در روایتی که کارکردهای متعددی از شرح صدر در آن ذکر شده است، یکی از اثرات شرح صدر را «آرامش و اطمینان نسبت به وعده‌های الهی در باب اجر و ثواب» دانسته است که با کلیدواژه‌های «سکون» و «اطمینان» اشاره گردیده است. همچنین ایشان، بعد از بیان ثمرات روانی «شرح صدر» به آسیب‌های روانی «ضیق صدر» نیز اشاره فرموده و اثرات نقطه مقابل شرح صدر یعنی «ضیق صدر» را شک و اضطراب قلبی دانسته‌اند که نقطه مقابل آرامش است (۲۵).

البته لازم به ذکر است که این روایت، توسط امام رضا (ع) در پاسخ راوی در تفسیر آیه ۱۲۵ سوره انعام (فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ) بیان شده است.

۳. تسلیم (پذیرش): تسلیم بودن در برابر اراده خدا و پذیرش قول حق از کارکردهای روان‌شناختی است که در کلام لغت‌شناسان و خصوصاً متون دینی به چشم می‌خورد.

منابع لغوی: در میان لغت‌شناسان، فیومی، ابن‌منظور «وسعت به جهت پذیرش حق» را یکی از کارکردهای شرح صدر بیان نموده‌اند (۲۶ و ۲۷).

منابع دینی: علامه طباطبایی گشادگی سینه به منظور تسلیم در برابر آنچه که از جانب خداوند به او می‌رسد را از کارکردهای شرح صدر دانسته است (۱۷). آیت‌الله مصباح یزدی نیز معتقد است شرح صدر، زمینه‌ساز و آماده‌کننده انسان برای پذیرش امر خدا و تسلیم شدن در برابر آن می‌باشد (۱۲).

در دو آیه از آیات قرآن کریم، خداوند متعال ثمره ایجاد شرح صدر را «اسلام» دانسته است. علامه طباطبایی منظور از اسلام در هر دو آیه شریفه را «تسلیم‌شدن در برابر خدا» دانسته است (۲۸).

امام رضا (ع) در پاسخ به «حَمْدَانِ نِشَابُورِی» در تفسیر آیه شریفه (فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ)، «تسلیم از برای خداوند» را از کارکردهای شرح صدر دانسته است (۲۵). این روایت، خود قرینه‌ای است که می‌توان منظور از اسلام در آیه ذکر شده را همان «تسلیم در برابر خداوند» دانست.

البته لازم به ذکر است، از روایت مذکور، مؤلفه‌های دیگری نیز استخراج گردیده که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌گردد.

۴. اعتماد به خداوند: یکی از مؤلفه‌های شرح صدر که از کارکردهای این مفهوم می‌باشد، اعتماد به خداست و انسانی که دارای شرح صدر است در تمام مقدرات و فرامین الهی به پروردگار و افعال او اعتماد خواهد داشت. این مؤلفه بر اساس تتبع پژوهشگر، تنها در متون اسلامی به آن پرداخته شده که با کلیدواژه «الثقة به» در روایت امام رضا (ع) اشاره گردیده است (۲۵).

۵. توجه کامل به آخرت: یکی دیگر از مؤلفه‌های شرح صدر، «توجه کامل به آخرت» است که در آراء دانشمندان دین و متون اسلامی به آن اشاره گردیده است.

منابع دینی: امام خمینی (ره) در کتاب «شرح حدیث جنود عقل و جهل» یکی از کارکردهای صدر را این‌گونه بیان می‌دارد که انسان دارای شرح صدر،

پایین انداخته و رنگش زرد و جسمش ضعیف و چشمهایش فرو رفته بود، پیامبر (ص) به او فرمود: چگونه صبح کردی، ای فلان؟ گفت: صبح کردم- ای پیامبر خدا- در حالی که به درجه یقین رسیده‌ام، پیامبر (ص) از گفته او تعجب کرد و فرمود: هر یقینی، حقیقتی دارد. حقیقت یقین تو چیست؟ جوان گفت: به درستی که یقین من- ای پیامبر خدا- مرا غمگین کرده و شبها مرا بی‌خواب و روزها مرا بی‌اشتها ساخته است. از دنیا و آنچه در آن است روی‌گردان شده‌ام و گویا عرش خدا را می‌بینم که برای حسابرسی خلق، برپا شده است و همه مردم جمع شده و من نیز در آن جمع هستم. آن‌گاه پیامبر خدا (ص) به اصحابش فرمود: این، بنده‌ای است که خداوند، قلبش را به نور ایمان روشن ساخته است و بعد به جوان فرمود: همین گونه باش. جوان گفت: ای پیامبر خدا! دعایم کن که با تو شهید شوم. پس پیامبر (ص) برای او دعا کرد و مدتی نگذشت که در یکی از غزوات پیامبر (ص) شرکت کرد و بعد از شهادت نه نفر، او دهمین شهید بود» (۳۵). این جوان به دو دلیل می‌تواند از مصادیق انسان‌های دارای شرح صدر محسوب گردد:

الف) سه کارکرد یا به عبارت دیگر، علائم شرح صدر یعنی دوری از دنیا، توجه به آخرت و آمادگی برای مرگ که در حدیث پیامبر اکرم (ص) بیان شده بود، در حالات این جوان به چشم می‌خورد که اثبات می‌نماید این جوان دارای شرح صدر می‌باشد.

ب) «نور الهی» طبق برخی روایات از مواردی است که در هنگام ایجاد شرح صدر، از جانب خداوند به وجود انسان تایید می‌شود (۳۶).

در قضیه این جوان نیز به تصریح شخص پیامبر اکرم (ص) «نور الهی» به قلب این جوان تایید شده و لذا یکی از علائم شرح صدر را دارد. اما مهم‌تر از همه، این است که خود جوان سبب این حالات خود را که از علائم شرح صدر است «یقین» دانسته که پیامبر اکرم (ص) نیز با عدم رد، سخن او را تقریر و تأیید نموده‌اند.

با توجه به توضیحات مذکور می‌توان نتیجه گرفت که «یقین» یکی از مؤلفه‌هایی است که در مفهوم شرح صدر وجود دارد. همچنین در سه آیه آخر سوره مبارکه «حجر» نیز که در بخش علل و اسباب بدان اشاره نمودیم، خداوند متعال توصیه‌هایی را به پیامبر اکرم (ص) به جهت رفع ضیق صدر و در نتیجه رسیدن به شرح صدر بیان می‌فرماید و هدف آخرین توصیه خود را رسیدن به «یقین» بیان نموده، بدین معنا که به برکت عبادت و در نتیجه رسیدن به یقین، دیگر ضیق صدر از بین رفته و شرح صدر در انسان ایجاد می‌گردد. البته مشهور مفسرین منظور از یقین در این آیه شریفه را «مرگ» دانسته‌اند؛ اما آیت‌الله جوادی آملی با دلائل اثبات می‌نماید که منظور از یقین در اینجا مرگ نبوده بلکه همان یقین اصطلاحی است. همچنین در روایت امام رضا (ع) که کارکردهای شرح صدر بیان گردیده بود، در نقطه مقابل آن، حضرت اثرات ضیق صدر را «شک» و «اضطراب» عنوان نموده است که به قرینه مقابله می‌توان عنصر اصلی کارکردهای شرح صدر را «یقین» و «آرامش» بیان نمود (۲۵).

۸. یاد خداوند: از دیگر مؤلفه‌های شرح صدر که بر اساس تتبع پژوهشگر، تنها در متون دینی بدان پرداخته شده است ذکر و یاد خداوند متعال است که در روایتی از امیرالمؤمنین علی (ع) به صراحت به عنوان یکی از اسباب شرح صدر معرفی شده است (۳۷). همچنین در بخشی از متون اسلامی، آن دسته از مصادیق ذکر خداوند که سبب شرح صدر می‌گردد مشخص شده است:

هرچه از کمال و جمال و مال و منال و دولت و حشم در خود ببیند، به آن اهمیت ندهد و در نظرش بزرگ و مهم نیاید (۲۹). آیت‌الله جوادی آملی نیز یکی از اثرات شرح صدر را «به آسانی گذشتن از زخارف دنیوی» یاد نموده است (۱۱). از منظر کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی، یکی از علامت‌های انسان دارای سعه صدر، «عدم علاقه به دنیای فانی» می‌باشد (۳۰).

همچنین عده‌ای از اصحاب پیامبر بزرگوار اسلام (ص) از نشانه‌های انسان دارای شرح صدر از ایشان سؤال نموده‌اند و ایشان «دوری کردن از سرای فریب (دنیا) و روی آوردن به سرای جاودانه (آخرت) و آماده‌شدن برای مرگ، پیش از فرارسیدن مرگ» را از علائم انسان دارای شرح صدر دانسته‌اند (۳۱).

پیامبر اکرم (ص) در این روایت سه علامت و یا سه کارکرد برای شرح صدر برشمردند که به نظر می‌رسد همه این سه مورد بیان‌کننده یک حالت کلی در انسان دارای شرح صدر است و آن «توجه کامل به آخرت» است زیرا شخصی که تمام توجه خود را به آخرت مبذول می‌دارد به تبع آن فریب دنیا را نخورده و خود را نیز برای ملاقات با خدا آماده می‌کند.

۶. معرفت خداوند: یکی از مؤلفه‌های «شرح صدر» که در برخی از روایات به عنوان عاملی جهت ایجاد شرح صدر معرفی گردیده است معرفت و شناخت خداوند متعال است که در آراء دانشمندان دین و متون اسلامی بدان اشاره گردیده است. بدون تردید بدون یک شناخت صحیح از خداوند متعال و افعال او در این دنیا، نمی‌توان انتظار تسلیم‌شدن در برابر مقدرات الهی و صبر بر مصائب را داشت. منابع دینی: حکیم ملاصدرا در «حکمت متعالیه» یکی کمالات انسان دارای شرح صدر را حصول نور معرفت به خدا و افعال او و همچنین حصول نور معرفت به کتب آسمانی، رسولان و معرفت به روز قیامت در وجود او دانسته است (۳۲). در نظر آیت‌الله مصباح یزدی، شرح صدر از در آمیختن معرفت و محبت در وجود انسان ایجاد می‌گردد (۱۲).

امام سجاد (ع) در مناجات العارفين خود این‌گونه به خداوند عرض می‌نماید: «خداوندا ما را از کسانی قرار ده ... که سینه‌هایشان به «حقیقت معرفت» گشوده گردیده است» (۳۳). البته لفظ «معرفت» در کلام امام زین‌العابدین (ع) به صورت مطلق آمده اما به قرینه اینکه سراسر مناجات ایشان در مورد شناخت خداوند و طلب آن است می‌توان منظور از این شناخت را شناخت خداوند متعال دانست.

۷. یقین: از دیگر مؤلفه‌های شرح صدر، که بر اساس تتبع پژوهشگر تنها در متون دینی بدان پرداخته شده‌است، «یقین» بوده که به منظور ایجاد دیگر مؤلفه‌های روان‌شناختی شرح صدر در انسان، نقشی کلیدی دارد.

همچنان‌که در گذشته بیان نمودیم، پیامبر بزرگوار اسلام (ص) سه نشانه برای شرح صدر بیان نمودند که وجود این سه نشانه در انسان، حاکی از آن است که او دارای شرح صدر می‌باشد: الف) دوری از دنیا، ب) توجه به آخرت، ج) آمادگی برای مرگ (۳۱).

یکی از افرادی که از شرح حال او در می‌یابیم که این سه علامت شرح صدر در وجود او نهاده شده، جوانی اهل مدینه است که طبق برخی نقل‌ها «حَارِثَةُ بْنُ مَالِكٍ» نامیده شده (۳۴). و به واقع او نمونه‌ای از افراد دارای شرح صدر محسوب می‌گردد. در داستان این جوان، نکاتی وجود دارد که روشنگر مفهوم «شرح صدر» بوده و نشان می‌دهد که مؤلفه یقین نیز در فرایند شرح صدر نقش دارد.

امام صادق (ع) فرمود: «پیامبر (ص)، بعد از این که نماز صبح را گزارد، به یکی از جوانان که در مسجد بود، نگاه کرد، در حالی که لرزان بود و سرش را

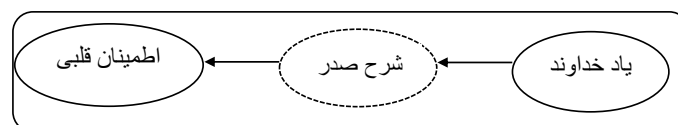
به منظور سنجش روایی محتوای هر یک از مؤلفه‌های شرح صدر، از نظرات هشت نفر از کارشناسانی که علاوه بر تحصیلات حوزوی، دارای تخصص روان‌شناسی نیز بوده‌اند استفاده شده که بر اساس نظرات کارشناسان، شاخص روایی هریک از مؤلفه‌های شرح صدر محاسبه گردیده که در جدول زیر آمده است. در این جدول، «بسیار مرتبط» با عدد ۴، «مرتبط» با عدد ۳، «نسبتاً مرتبط» با عدد ۲ و «غیر مرتبط» با عدد ۱ مشخص شده است.

مؤلفه‌ها	درجه بندی مؤلفه‌ها توسط متخصصان									CVI
	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		
تسلیم (پذیرش)	۴	۴	۲	۳	۳	۳	۴	۴	۰/۸۷	
آرامش	۴	۴	۲	۳	۴	۳	۳	۴	۰/۸۷	
صبر	۳	۴	۳	۳	۳	۳	۲	۳	۰/۸۷	
اعتماد به خداوند	۴	۳	۲	۳	۳	۳	۳	۴	۰/۸۷	
توجه کامل به آخرت	۳	۳	۲	۳	۳	۴	۳	۳	۰/۸۷	
یاد خداوند	۴	۴	۳	۳	۳	۴	۴	۴	۰/۱۰۰	
معرفت خداوند	۴	۳	۳	۳	۳	۴	۳	۴	۰/۸۷	
یقین	۳	۳	۲	۳	۳	۳	۳	۳	۰/۸۷	

انگیزه «پاداش دادن» است، خداوند متعال نیز در قرآن کریم به «صابران» وعده فرموده است که اجر و ثواب آن‌ها را «بدون حساب» و «بصورت کامل» خواهد داد، در نتیجه وقتی بنده مؤمنی بداند که چه نعمت‌های بهشتی و چه ثواب‌های اخروی در انتظار اوست انگیزه او برای صبر در برابر بلاها و مقدرات الهی بیشتر خواهد شد.

۲. آرامش: این مؤلفه که در روایتی از امام رضا (ع) به عنوان اثر روانی «شرح صدر» اشاره شده، در ادامه همان روایت، امام رضا (ع) بعد از بیان اثرات روانی «شرح صدر» به آسیب‌های روانی «ضیق صدر» نیز اشاره می‌فرماید، ایشان اثرات نقطه مقابل شرح صدر یعنی «ضیق صدر» را شک و اضطراب قلبی دانسته‌اند (۲۵). این مطلب می‌تواند اثر آرامش‌بخش بودن مفهوم شرح صدر را به عنوان یک کارکرد روانی، تأکید نماید، بدین معنا که شرح صدر یک نعمتی است که تمام تردیدها و اضطراب‌های درونی را از انسان زائل کرده و او را در مسیرش ثابت‌قدم می‌گرداند.

همچنین می‌توان مؤلفه آرامش را به همراه مؤلفه «یاد خداوند» نیز تبیین نمود؛ زیرا یکی از مهمترین کارکردهای ذکر خدا به تصریح قرآن کریم، «ایجاد آرامش و اطمینان قلبی» است؛ در نتیجه شاید بتوان شرح صدر را میان ذکر خداوند و اثر آرامش، به عنوان حلقه‌ی واسطه قرار داد، یعنی یاد خداوند می‌تواند در برابر مقدرات الهی و دشواری‌های زندگی به انسان شرح صدر داده و آرامش را به او هدیه‌دهد.

خاطر نیز برخوردار بوده و در حوادث گوناگون و مقدرات سخت الهی دچار اضطراب روحی نمی‌گردد.

در سوره مبارکه حجر، هنگامی که خداوند از آگاهی خود نسبت به دلتنگی و ضیق صدر پیامبر (ص) اعلام می‌دارد، انجام تسبیح و حمد الهی و نیز سجده و عبادت پرودگار را به جهت برطرف شدن «ضیق صدر» و در نتیجه گشایش آن به پیامبرش توصیه می‌نماید. همچنین تلاوت و تدبیر در قرآن کریم که در روایتی از امام علی (ع) به آن اشاره شده است (۳۷).

ب) نتایج شاخص روایی محتوا (CVI)

همان‌گونه که در جدول نشان داده شده است، CVI برای تمامی مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۸۷ است. این میزان شاخص روایی محتوا، طبق پیشنهاد «لین» بایستی برای تمام مؤلفه‌ها بالاتر از ۰/۷۸ باشد (۷) که در نتیجه می‌توان بیان نمود که استخراج و استنباط مؤلفه‌های مفهوم شرح صدر بر اساس داوری متخصصان این موضوع، معتبر بوده و از روایی محتوایی برخوردار می‌باشد.

ج) تبیین روان‌شناختی مؤلفه‌های «شرح صدر»

۱. صبر: مؤلفه صبر از مؤلفه‌هایی است که با دو مؤلفه از مؤلفه‌های شرح صدر رابطه مستقیم دارد: مؤلفه اول، «معرفت الهی» است زیرا بدون یک شناخت عمیق از صفات الهی همچون حکمت و نصرت الهی، صبر در مصائب و سختی‌ها به راحتی امکان‌پذیر نخواهد بود. بنده‌ای که خداوند را با صفت «حکمت» می‌شناسد، می‌داند که هیچ‌یک از افعال و مقدرات او در این عالم عبث و بدون علت نخواهد بود و همچنین برای بنده مؤمنش جز خیر نمی‌خواهد؛ در نتیجه با این توجیه فکری و عقیدتی می‌تواند در برابر حوادث روزگار و مقدرات الهی صبور باشد. همچنین بنده‌ای که خداوند را با صفت «نصرت» می‌شناسد، می‌داند که پروردگارش در سخت‌ترین شرایط مؤمنان خود را فراموش نکرده و یاری‌گر آن‌ها خواهد بود در نتیجه با این تفکر و این عقیده که خدا ناظر احوال اوست، تحمل در مصائب برای او سهل خواهد شد. مؤلفه دوم، «آرامش و اطمینان» نسبت به وعده‌های الهی در باب اجر و ثواب است که در روایت امام رضا (ع) به آن اشاره شده بود. همچنان که در مباحث انگیزشی بیان شده است یکی از عوامل تقویت

البته شایسته ذکر است که مؤلفه «آرامش» را می‌توان به عنوان یک «جنبه هیجانی» در کنار دیگر کارکردهای شرح صدر قرار داد، بدین معنا که انسان دارای شرح صدر به همراه کارکردهایی همچون پذیرش و صبر، از یک حالت آرامش

دسته از صفات الهی که خاطر انسان را نسبت به وقایع تلخ زندگی، آسوده می‌کند (مانند قدرت، نصرت، حکمت و علم) و بدون یقین نسبت به آن صفات الهی نمی‌توان انتظار اعتماد به وعده‌های الهی را در زندگی داشت.

۵. توجه کامل به آخرت: در تبیین این مؤلفه از نقش مؤلفه «یقین» نباید غافل شد بلکه «یقین» نقش اساسی را در تبیین مؤلفه مذکور ایفا خواهد نمود؛ زیرا به تصریح جوان اهل مدینه که مصداقی از توجه کامل به آخرت بود، ریشه و سبب ایجاد شدن این مؤلفه در وجود خود را «یقین» دانسته بود و پیامبر بزرگوار اسلام (ص) نیز تقریر فرمودند. یقین به وجود قیامت، یقین به وجود بهشت و جهنم، یقین به حساسی عادلانه، یقین به ملاقات با پروردگار و بسیاری از یقین‌های دیگر می‌تواند در انسان دارای شرح صدر، حالاتی را به‌وجود آورده که رغبتی به دنیا نداشته و در نتیجه توجه کامل خود را به آخرت و آمادگی برای ملاقات با خدا معطوف نماید.

البته روشن است که اجتناب از دنیا به معنای رهبانیت و چشم‌پوشی از لذت‌های حلال دنیا نیست بلکه پیامبر خدا (ص) که خود مصداق اتم انسان‌های دارای شرح صدر است، از نعمات و لذت‌های حلال دنیوی بهره می‌برد؛ اما آنچه که مذموم است وابستگی به دنیا و مظاهر مادی آن است که سبب غفلت انسان از مرگ و سرای آخرت می‌گردد.

۶. معرفت خداوند: نقش شناخت نسبت به صفات الهی در ایجاد شرح صدر از اهمیت بالایی برخوردار است اما تعدادی از صفات خداوند مانند علم و حکمت در این رابطه نسبت به دیگر صفات نقش بیشتری را در این رابطه خواهند داشت زیرا کسی که خداوند متعال را به صفاتی همچون علم و حکمت بشناسد تمام اموری را که برای او مقدر نموده است را عالمانه و حکیمانه قلمداد نموده، در نتیجه در برابر حقیقتی که از جانب خداوند (اعم از فرامین و مقدرات الهی) به او عرضه شده «تسلیم» بوده و همچنین در برابر مصائب و بلاهایی که از جانب خداوند برای او مقدر شده «صبور» خواهد بود. لذا امام باقر (ع) فرمود: «سزاوارترین خلق خدا به گردن نهادن در برابر قضای الهی، کسی است که به خداوند عزوجل معرفت پیدا نموده است» (۴۵). همچنین کسی که خداوند را با صفاتی همچون «عالم‌الغیب و الشهادة» و «وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ» شناخته است او را ناظر احوالات خود دانسته و در نتیجه خود را در برابر انبوه مشکلاتی که با آن‌ها روبرو شده تنها ندیده و به یاری پروردگارش دل می‌بندد؛ لذا امام صادق (ع) شناخت خداوند را مونس هر تنهایی و یار هر بی‌کسی دانسته است (۴۶).

۷. یقین: یقین را نمی‌توان به عنوان یک مؤلفه در کنار دیگر مؤلفه‌های شرح صدر قرار داد، بلکه یقین را می‌توان به عنوان مراتب بالای معرفت در نظر گرفت. طریحی از قول خواجه نصیرالدین طوسی نقل نموده که معرفت دارای مراتبی است که یکی از مراتب بالای آن، «معرفت» انسان‌های مؤمن و مخلص به خداوند است که دل‌هایشان به خدا اطمینان پیدا نموده و «یقین» نموده‌اند که خداوند نور آسمان‌ها و زمین است (۴۷). در نتیجه به‌نظر می‌رسد که صرفاً معرفت و شناخت صفات خداوند بدون یک یقین کامل که شامل اعتقاد راسخ و تردید ناپذیر و نیز آرامش خاطر است از چندان قدرتی برخوردار نیست که بتواند به تنهایی شرح صدر را ایجاد نماید؛ بلکه مراتب بالای معرفت است که با داشتن یقین می‌تواند در فرایند ایجاد شرح صدر تأثیرگذار باشد. آری؛ شناخت صفات خداوند متعال همچون علم و حکمت البته بدون یقین به آن‌ها، نمی‌تواند در تلاطم‌های حوادث و مشقت‌های زندگی اثر قابل توجهی برجای گذارد زیرا فرد

۳. تسلیم (پذیرش): واژه «تسلیم» را می‌توان یکی از کلیدواژه‌های روان‌شناختی در منابع اسلامی عنوان نمود زیرا با توجه به تعاریف لغت‌شناسان و متخصصان یکی از مؤلفه‌های اساسی این واژه، «رضایت قلبی» نسبت به هر آن چیزی است که از جانب خداوند به او وارد می‌گردد. توضیح بیشتر آن که در کلام لغت‌شناسان دو مؤلفه اساسی در تعریف واژه «تسلیم» به چشم می‌خورد، که فیروزآبادی و ابن منظور آن را «رضایت به آنچه که خداوند حکم می‌کند» تعریف نموده‌اند (۳۸ و ۳۹). و عده‌ای نیز مانند مصطفوی معتقدند که علاوه بر «رضایت» که موافقت در باطن است مؤلفه «انقیاد و فرمانبرداری» در برابر حکم پروردگار که موافقت در ظاهر است نیز در معنای این واژه نهفته است (۴۰). همچنان که علامه محمدباقر مجلسی نیز واژه تسلیم را به «رضایت» و «انقیاد» تعریف نموده‌است (۴۱). به جهت بروز انقیاد و رضایت که از مؤلفه‌های «تسلیم» می‌باشند، نبایست از رابطه تنگاتنگ مؤلفه تسلیم با دو مؤلفه «معرفت الهی» و «یقین» غفلت نمود زیرا بدون شناخت صفاتی همچون حکمت و علم الهی نمی‌توان در برابر رویدادهای مقدر الهی مطیع و منقاد بود؛ زیرا آگاهی از اینکه خداوند هیچ‌گاه خلاف مصالح بندگان خود را نمی‌خواهد در صورتی که همراه «یقین» باشد بدون تردید سبب شده که انسان همچنان که در قلب رضایت به مقدرات الهی دارد در ظاهر نیز در برابر اوامر و مقدرات الهی خاضع باشد. در نتیجه می‌توان بیان نمود که در شرایطی که یکی از مسائل اساسی مردم در زمان مشکلات و وقایع زندگی، عدم پذیرش آن، بی‌تابی نمودن و مقابله ناصحیح با آن‌هاست، یکی از فواید روان‌شناختی شرح صدر این بوده که انسان دارای شرح صدر در برابر آنچه که خداوند در زندگی او مقدر نموده قلباً راضی بوده و در عمل نیز پایبند آنچه که در قلب بدان معتقد شده است خواهد بود.

۴. اعتماد به خداوند: در روابط اجتماعی، اصل اعتماد از اهمیت بالایی برخوردار است و رفاقت‌ها و شراکت‌ها نیز در طول زندگی مبتنی بر اعتماد طرفین است و همین اعتماد است که سبب می‌شود افراد اموال خود را به جهت تجارت در اختیار فرد مورد اعتماد گذاشته و از نظر فکری نیز آسوده خاطر باشند. حال همین اعتماد نسبت به پروردگار نیز قابل تصور است و اگر کسی به خداوند و کارهای او در این عالم اعتماد داشته‌باشد که او هیچ‌گاه خلاف مصلحتش را نمی‌خواهد و هرآنچه مقدر می‌نماید از دستورات شرعی و رویدادهای زندگی به خیر اوست، بدون تردید سه ثمره مهم برای او به دنبال خواهد داشت:

از منظر روانی در آرامش خاطر به سر برده و از این جاست که راغب اصفهانی واژه «ثَقَّةً» را «آرامش و اعتماد» تعریف نموده است (۴۲).

از آنچه که خداوند مقدر نموده «رضایت» خواهد داشت، همچنان که در روایتی از امیرالمؤمنین علی (ع) ریشه رضایت، حسن اعتماد به خدا دانسته شده است (۴۳).

صبر نمودن در مشکلات برای او سهل‌تر خواهد شد زیرا به یک قدرتی بزرگ و لایتنایی تکیه نموده است. تکیه کردن بر یک منبع مطمئن قدرت، از عوامل بسیار مهم در افزایش مقاومت در برابر سختی‌هاست. کسی که به یک منبع قدرت، اتکال می‌کند، قدرت او را به قدرت خود پیوند می‌زند؛ از این‌رو، بر توان خود می‌افزاید و احساس اقتدار می‌کند (۴۴).

همچنان که در سه مورد فوق، رابطه اعتماد با آرامش و صبر در مشکلات بیان شد، می‌توان رابطه اعتماد با دو مؤلفه «معرفت الهی» و «یقین» را به عنوان فرایند ایجاد اعتماد ناشی از شرح صدر، توصیف نمود زیرا بدون شناخت کامل آن

هنوز از درون خود اقناع نشده و در تردید و در نتیجه عدم اطمینان قلبی به سر می‌برد.

۸. ذکر خداوند: همچنان‌که در تبیین دو مؤلفه «معرفت خداوند» و «یقین» اشاره شد تعدادی از صفات خداوند با شرح صدر ارتباط تنگاتنگ داشته که شناخت آن‌ها و البته یقین به آن‌ها، در فرایند ایجاد شرح صدر تأثیر بسیاری خواهند داشت، اما بعد از این دو مرحله یعنی شناخت خداوند و ایجاد یقین، نوبت به یاد خداوند می‌رسد. بدین معنا که یاد خداوند، شیوه‌ای برای تداوم این مرتبه از شناخت در طول زندگی است و شرط اثر نمودن آن در موقعیت‌های مختلف و شرایط دشوار زندگی می‌گردد. توضیح بیشتر آن‌که در رویدادهای دشوار و مقدرات الهی، یاد خداوند با هر نام و صفت پروردگار که باشد مؤثر خواهد بود؛ اما تعدادی از صفات خداوند است که یادآوری آن‌ها می‌تواند در ایجاد برخی صفات و حالات مثبت در وجود انسان بیشتر از بقیه صفات اثرگذار باشند. از میان همه صفات جمالیه و جلالیه خداوند، یادآوری صفاتی همچون علم، حکمت، قدرت، نصرت در هنگام روبرو شدن در امتحانات دشوار الهی بدون تردید می‌تواند در ایجاد شرح صدر و در نتیجه پذیرش و صبر در وجود انسان مفید باشند. به عنوان نمونه: یادآوری قدرت لایتناهی و نصرت پروردگار در هنگام ناملایمات، سبب شده که انسان خود را در برابر انبوه مشکلات، تنها ندانسته و پشتوانه عظیمی برای خود متصور گردد و به خداوند توکل نماید. همچنان‌که منقول است، پروردگار در یک حدیث قدسی فرموده: «من مونس و همدم کسی هستم که با ذکر و یاد من انس بگیرد» (۴۸).

بحث و نتیجه‌گیری

در میان آثار اندیشمندان دینی پیرامون شرح صدر که پیش‌تر در تبیین هر یک از مؤلفه‌های شرح بیان شده بود، همخوانی‌هایی با مؤلفه‌های ذکر شده در این نوشتار وجود دارد که در ادامه بیان خواهد شد:

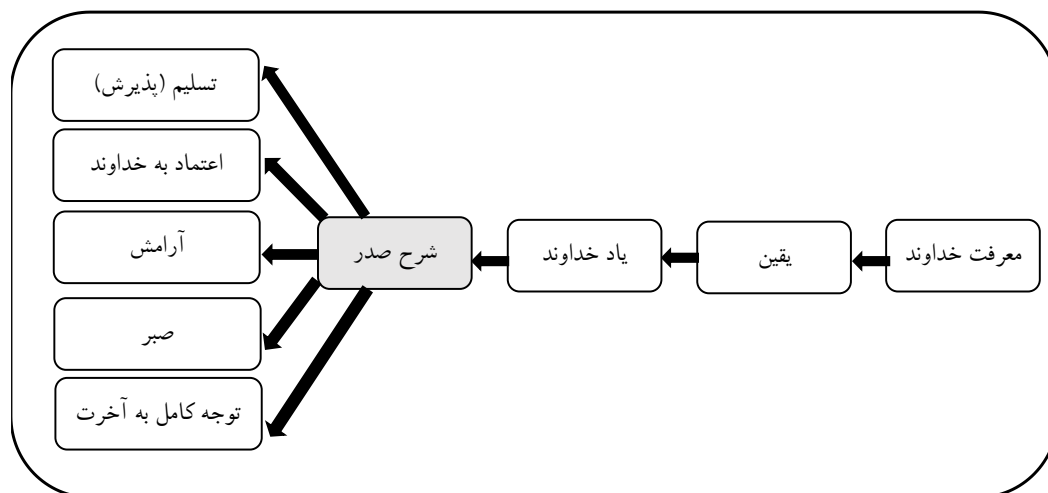
غزالی و صبر، صبر را در تعریف شرح صدر بیان نمودند و طباطبایی و مصباح یزدی نیز صبر را از آثار شرح صدر بیان نمودند (۹ و ۱۰). همچنین مؤلفه‌های تسلیم یا پذیرش فرامین و دشواری‌های زندگی از نظر طباطبایی یکی از کارکردهای شرح صدر و از نظر مصباح یزدی به عنوان یکی از زمینه‌سازهای شرح صدر بیان شده است (۱۲ و ۱۴). از سویی دیگر، مؤلفه توجه کامل به آخرت نیز در آثار گذشتگان یافت می‌شود، امام خمینی (ره) و عبدالرزاق کاشانی یکی از ویژگی‌ها و علامت‌های انسان دارای شرح صدر را عدم علاقه به دنیای فانی و عدم توجه به مال و منال دانسته‌اند و از منظر جوادی آملی، این مؤلفه یکی از آثار شرح صدر می‌باشد (۲۹ و ۳۰).

از دیگر مؤلفه‌ها، مؤلفه معرفت الهی است که ملاصدرا یکی از کمالات انسان دارای شرح صدر را این مؤلفه معرفی نموده است و مصباح یزدی نیز این مؤلفه را در شکل‌گیری شرح صدر دخیل دانسته است (۱۲ و ۳۲).

مؤلفه‌هایی همچون آرامش، اعتماد، یقین و یاد خداوند اگرچه در آثار اندیشمندان دینی ذکر قابل توجهی نداشته‌اند اما در احادیث اسلامی به آن‌ها تصریح و یا اشاره شده است. البته مؤلفه آرامش در آثار برخی از لغویون همچون طریحی بیان شده است. اما در تحلیل مجموعی مؤلفه‌ها باید بیان نمود که در میان مؤلفه‌های شرح صدر، بدون تردید جایگاه مؤلفه‌های یقین، معرفت و یاد خداوند با دیگر مؤلفه‌ها متفاوت است و می‌توان آن‌ها را به رابطه سبب و مسبب تشبیه نمود و لذا به منظور ایجاد شرح صدر و در نتیجه، کارکردهای آن، لازم است که ابتدا در پی تحقق مؤلفه‌های سببی بود و البته در میان مؤلفه‌های سببی می‌توان از نقش معرفت به عنوان مؤلفه مرتبه اول یاد نمود؛ زیرا معرفت به خداست که می‌تواند یقین را ایجاد نماید. به همین منظور است که از یقین به عنوان مراتب بالای معرفت یاد شده است. پس از تحقق معرفت و یقین، نقش «یاد خداوند» در استمرار این شناخت یقینی در طول زندگی و هنگام رویارویی با مصائب و مقدرات الهی، از اهمیت بالایی برخوردار است که در نتیجه، این سه مؤلفه با ایجاد شرح صدر در انسان، کارکردهایی همچون، تسلیم، اعتماد به خداوند، صبر، آرامش و توجه کامل به آخرت را به همراه خواهند داشت. از سویی دیگر در میان همه این صفات، صفت یقین از جایگاه متفاوتی نسبت به صفات دیگر برخوردار بوده؛ زیرا با توجه به جایگاه یقین و توضیحاتی که نسبت به این صفت در متون دینی بیان شده می‌توان آن را به عنوان «صفت رئیسه» نسبت به دیگر صفات مطرح نمود؛ لذا برای ایجاد هر یک از این صفات در شرح صدر بایستی ابتدا صفت یقین در فرد ایجاد گردد. همچنین در پژوهش حاضر، صفات روان‌شناختی همچون آرامش، صبر، پذیرش و اعتماد که در نظر اولیه جدای از هم تعریف می‌شوند، در روان‌شناسی اسلامی، مرتبط با هم و مؤثر بر یکدیگر شناخته می‌شوند که به عنوان ثمرات روان‌شناختی صفت یقین که دارای مؤلفه‌های اطمینان قلبی و اقناع شناختی است محسوب می‌شوند. در روان‌شناسی اسلامی که برگرفته از قرآن و متون اسلامی است برای رسیدن به صفاتی همچون آرامش و صبر که از صفات مهم روان‌شناسی معاصر است، از راه‌هایی می‌توان رسید که اگرچه در متون علمی غربی به آن اشاره نشده اما در متون اسلامی به آن‌ها اشاره شده که نمونه از آن‌ها، معرفت خداوند به عنوان یک خالق حکیم و عالم است که این شناخت در وقایع ناگوار زندگی که آستان ناآرامی‌های روانی است می‌تواند مؤثر بوده و البته یاد خدا در آن وقایع در استمرار آن آرامش و صبر، ضروری می‌باشد.

نتایج مطالعه‌ی حاضر نشان می‌دهد که شرح صدر، مفهومی است که در ناملایمات زندگی می‌تواند، پذیرش نسبت به حوادث دشوار، حفظ آرامش و در نهایت صبر در تلاطم‌ها را به ارمغان بیاورد. به همین جهت بررسی شرح صدر بررسی تعدادی از صفات روان‌شناختی است که می‌تواند در مشکلات زندگی راهگشای انسان باشد.

شکل زیر نشان‌دهنده‌ی فرایند تحقق شرح صدر و کارکردهای آن می‌باشد:

همچنین در روان‌شناسی اسلامی بسیاری از آموزه‌های روان‌شناسی از منظر منابع اسلامی تاکنون مورد پژوهش قرار گرفته است اما آنچه کمتر به آن پرداخته شده است، مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در متون اسلامی است که در این نوشتار نمونه‌ای از آن انجام شده است.

تضاد منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی در این مطالعه وجود ندارد.

تشکر و قدردانی

در پایان از همه اساتید و پژوهشگرانی که در سنجش روایی مولفه‌های استخراج‌شده یاری رساندند و همچنین از استاد محترم حجت‌الاسلام دکتر مهدی عباسی که با نکات ارزنده خود بر غنای این نوشتار افزودند صمیمانه سپاسگزارم.

ضرورت این کار بدان جهت است که نشانه وجود آن مفهوم روان‌شناختی در فرد و نیز تبیین بهتر آن، در ابتدا نیازمند مفهوم‌شناسی و شناخت صحیح و عمیق مولفه‌های آن است که نیازمند همت بیشتر پژوهشگران است؛ اما مرحله پس از مفهوم‌شناسی که به اندازه خود مفهوم‌شناسی از اهمیت بالایی برخوردار است، ساخت پروتکل‌ها جهت مداخلات روان‌شناسی از مفاهیم روان‌شناختی اسلامی

همچنین در روان‌شناسی اسلامی بسیاری از آموزه‌های روان‌شناسی از منظر منابع اسلامی تاکنون مورد پژوهش قرار گرفته است اما آنچه کمتر به آن پرداخته شده است، مفهوم‌شناسی مفاهیم روان‌شناختی در متون اسلامی است که در این نوشتار نمونه‌ای از آن انجام شده است.

References

1. Sapington AA. Adjustment: Theory, Research, and Personal Applications. Translated by: Hosseinsahi H. 10th ed. Tehran: Ravan Publication; 2014. p.123. [In Persian]
2. Miri Z. Sharh-e-Sadr in Quran and Narratives. Tehran: Bikaran Danesh; 2016.
3. Mohammadi Reyshahri M. Sharh-e-Sadr. Pasdar-e-Islam. 8(94): 24-25. Available at: <http://ensani.ir/file/download/article/20120506090837-6028-1017.pdf> [In Persian]
4. Nasr Isfahani A, Mehrabi S. An Investigation of the Role of Tolerance in Islamic Management. Islamic Studies in Education Journal. 2012; 2(4): 23-50. Available at: <https://www.magiran.com/paper/1068388/?lang=en> [In Persian]
5. Adel Mehraban M. A review on qualitative content analysis and its application in research. Esfahan: Esfahan University Medical Sciences, Mani Publication; 2015. p.37. [In Persian]
6. Polit DF, Beck CT, Owen SV. Is the CVI an acceptable indicator of content validity? Appraisal and recommendations. Research in Nursing & Health. 2007; 30(4): 459-67.
7. Polit DF, Beck CT. The content validity index: Are you sure you know what's being reported? critique and recommendations. Research in Nursing & Health. 2006; 29(5): 489-97.
8. Toreyhi FM. Majma-ul-Bahrain. 3rd ed. Tehran: Mortazavi Publication; 1996. p.380. [In Arabic]
9. Al-Ghazali MM. Ihya Ulum al-Din. Beirut: Dar AL-Kitab Al-Arabi; [No Date]. [In Arabic]
10. Shubbar AM. Al-Akhlaq. Translated by: Jabaran M. Qom: Hijrat Publications; 2010. [In Persian]
11. Javadi Amoli A. Tasnim: commentary of the noble Quran. Qom: Asra Publication; 1999. [In Persian]
12. Mesbah Yazdi MT. Sajjadehay-e-solook. 2nd ed. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications; 2014. [In Persian]
13. Holey Quran; Surah Taha, Verse 25.
14. Tabataba'i SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Beirut: Al-Alame Institute Publications; 1971. [In Arabic]
15. Nasir al-Din 'Abdullah ibn 'Umar al-Baidawi. Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil. Beirut: Darahia Arab Heritage; 1998. [In Arabic]
16. Holey Quran; Surah Al-Inshirah, Verse 1.
17. Tabataba'i SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Vol 20. Beirut: Al-Alame Institute Publications; 2011. p.314. [In Arabic]
18. Al-Zamakhshari MO. Al-Kashshaaf 'an Haqa'iq at-Tanzil. 3rd ed. Beirut: Darahia Arab Heritage; 1987. [In Arabic]
19. Holey Quran; Surah Al-An'am, Verse 125.
20. Holey Quran; Surah Az-Zumar, Verse 22.
21. Holey Quran; Surah Al-Hejr, Verse 97-99.
22. Karajki MA. Kanz al-favaeed. Qom: Dar Al-Zakhaier Publication; 1990. [In Arabic]
23. Ragheb Isfahani HM. Mofradat alfaz quran. Dima'sq: Dar Al-qalam Publication; 1996. p. 449. [In Arabic]
24. Toreyhi FM. Majma Al-Bahrain. Tehran: Mortazavi Publication; 1996. p.97. [In Arabic]
25. Ibn Babawayh al-Qummi M A. Al-Tohid. 1996. p. 243. [In Arabic]
26. Al-Fayoumy A. Al-Misbah Al-Munir. Qom: Dar Al-Hijrah Publications. 1994. [In Arabic]
27. Ibn Manzūr MM. Lisan al-Arab. Beirut: Dar Al-Sadir; 1994. p.497. [In Arabic]
28. Tabataba'i SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Vol 7. Beirut: Al-Alame Institute Publications; 2011. p.341-2. [In Arabic]
29. Khomeyni R. Sharhe hadith jonood aghl-o- jahl. 1999. p.360-1. [In Persian]
30. Kashi AR. Majmu' Rasail and Mosaneffat. Tehran: mirath-e-maktoob publications; 2001. p. 560. [In Persian]
31. Fatal Neyshaboori, Mohammad Ibn Ahmad, Rozato-l-vaezin va basirato-l-motazzin. Qom: Razi Publications; 1996. p. 448. [In Persian]

32. Mulla Sadra Shirazi. Hikmat Al Muta'alyahfi-l-asfar al-‘aqliyya al-arba‘a. Beirut: Dar Al-Ehyaa Al-Tarath Al-Arabiya; 1981. p. 140. [In Arabic]
33. Majlesi MB. Zad al-Ma'ad. Beirut: Elmi Lelmotaleaat Publications; 2002. p. 415 [In Arabic]
34. Ibn-KHalid Barqi AM. Al-Mahasen. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiah; 1951. p. 246. [In Persian]
35. Al-Kulayni MY. Al-Kafi. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiah; 1987. p. 53. [In Arabic]
36. Deylami HM. Ershad Al-Gholoob. Qom: Al-Sherif Al- Razi; 1989. p. 131. [In Persian]
37. Amedi Tamime AM. Qorar-ul-Hekam and Dorar-ul-Kalam. Qom: Dar Al-Ketab Islamiah; 1990. p. 48. [In Arabic]
38. Fairuzabadi M. Al-Qamus Al-Muhit. Vol 6. Beirut: Dar AL-Kitab Al-Arabi; 1990. p.2549. [In Arabic]
39. Ibn Manzūr MM. Lisan al-Arab. Vol 12. Beirut: Dar Al-Sadir; 1994. p. 259. [In Arabic]
40. Mostafavi H. Al-Tahghigh. Vol 5. Tehran: The Ministry of Culture and Islamic Publications; 1996. p. 188. [In Arabic]
41. Majlesi MB. Mirat-ul-oghool. Vol 1. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiah; 1984. p. 218. [In Arabic]
42. Ragheb Isfahani HM. Mofradat alfaz quran. Dimašq: Dar Al-qalam Publication; 1992. p. 853. [In Arabic]
43. Amedi Tamime AM. Qorar-ul-Hekam and Dorar-ul-Kalam. Qom: Dar Al-Ketab Islamiah; 1990. p. 198. [In Arabic]
44. Pasandideh A. Satisfaction with life. 13th ed. Qom: Dar-Al- Hadis Publication; 2013. p.318. [In Persian]
45. Al-Kulayni MY. Al-Kafi. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiah; 1987. p. 62. [In Arabic]
46. Al-Kulayni MY. Al-Kafi. Tehran: Dar Al-Ketab Islamiah; 1987. p. 47. [In Arabic]
47. Toreyhi FM. Majma-ul-Bahrain. 3rd ed. Tehran: Mortazavi Publication; 1996. p. 97. [In Arabic]
48. Shahid Sani Z. Mosakkenolfoaad. Qom: Basirati publication; [No Date]. [In Arabic]

Psychological explanation of conceptual components of "Sharh-e-Sadr" based on Islamic sources

Received: 16 June 2020

Accepted: 4 July 2021

Shirzad A (PhD student) ^{1*}

Khatib SM (PhD student) ²

1. University of Islamic Sciences, Qom, Iran.

2. Psychology Group of Quran and Hadith Institute, Qom, Iran.

*Corresponding Author:

Alireza Shirzad

University of Islamic Sciences, Qom, Iran.

Email: ashirzad125@gmail.com

Abstract

Introduction: The concept of "Sharh-e-Sadr" is one of the Qur'anic concepts that due to its various psychological effects on life, has always been considered by Islamic thinkers and researchers. Therefore, the aim of the present study was to extract the components of "Sharh-e-Sadr" and explain the psychology of those components.

Methods: To do so, dictionaries, idioms, and Islamic texts including the Qur'an and books of Hadiths were examined through the qualitative content analysis.

Findings: The findings have shown that the components of "Sharh-e-Sadr" are divided into two categories of cause ("divine knowledge", "remembrance of God" and "certainty") and effect ("patience", "surrender", "peace", "trust in God" and "full attention to the Hereafter") components. Moreover, the mentioned components were presented to eight theological psychologists in order to examine the content validity index (CVI), and finally, the validity of all components was approved.

Conclusion: "Sharh-e-Sadr" is a meta-attribute that contains several psychological traits including patience, calmness, acceptance, and trust so that the existence of all these traits can indicate "Sharh-e-Sadr" in a human being. These traits have been found from a comprehensive study of Islamic and lexical texts.

Keywords: Sharh-e-Sadr, Component, Psychology, Conceptology, See Sadr, Ziq-e-Sadr